

А.А. Солтанбекова^{1*} , М.С. Жолшаева² , Ж.Б. Саткенова³ , Р.Б. Рамазанов³

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан;

²С. Демирел атындағы университет, Алматы, Қазақстан;

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: madina-258@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САЯСИ ЛЕКСИКАНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Мақалада саяси лексиканы таныған барлық тілдік құралдар анықталады. «Саяси коммуникация», «саяси дискурс» ұғымдары түсіндіріледі, оларды білдіретін тілдік бірліктер қатары қарастырылады. Тіл мен саясат бір-бірінен бөлек қарастырылмайтындығы, саясаткердің тілді қолдана отырып, түрлі сипаттағы Қазақстандағы саяси жүйені, саясатты жүргізіп отырған қоғам мен мемлекет қайраткерлерінің, саяси лидерлердің ұстанымын, сөздерін талдау саяси, филологиялық және лингвистикалық зерттеулердің тоғысында жүргізілуі қажет екендігі айтылады.

Саяси лингвистиканың басты мәселелерін қамтитын негізгі терминдер мен әдістер қатары анықталып, әрқайсысына түсініктеме беріледі. Қазақ қоғамында демократиялық-ағартушылық, ағартушы-революциялық бағытта саяси әрекеттер жүргізе отырып, еңбектері негізінде саяси лидер, мемлекет қайраткері ретінде танылған Алаш қайраткерлері мен С.Сейфулиниң саяси дискурстағы орны сипатталады. Осы уақытқа дейін саяси лидерлердің тілін зерттеу қолға алынбаған. Тек еңбектері негізінде танымдық тұрғыдан зерттелген.

Зерттеуіміздің өзектілігі қазақ қоғамында өмір сүрген қоғам қайраткерлерінің саяси тілдік тұлғасын саяси дискурс аясында зерттеу. Тілдегі стильдік құрылымдар мен көркемдегіш троп түрлерін қолдана отырып, қоғамдық-саяси мазмұндағы ұранды сөздері, баяндамалары, публицистикалық мақалалары негізінде саяси тілдік тұлғасын жасау.

Мақала тұжырымдарының практикалық мәні тілші, алаштанушы, әдебиеттанушы және өзге де оқырман үшін өзекті.

Тірек сөздер: саяси дискурс, саяси коммуникация, саяси лексика, саяси лидер, қоғам қайраткері, мемлекет қайраткері.

А.А. Солтанбекова^{1*}, М.С. Жолшаева², Ж.Б. Саткенова³, Р.Б. Рамазанов³

¹Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Алматы, Казахстан;

²С. Университет Демиреля, Алматы, Казахстан;

³Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: madina-258@mail.ru

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье определяются все языковые средства, обозначающие политическую лексику. Рассматриваются лингвистические понятия как «политическая коммуникация», «политический дискурс», определяется ряд языковых единиц, который их выражают. Установлено, что язык и политика не рассматриваются отдельно друг от друга, анализ политической системы в Казахстане различного характера с использованием языка, позиции, высказывания общественных и государственных деятелей, политических лидеров должен проводиться на стыке политических, филологических и лингвистических исследований.

Определяется ряд основных терминов и методов, охватывающих основные проблемы политической лингвистики, и каждому дается объяснение. В казахском обществе характеризуется место в политическом дискурсе «Алашских лидеров» и деятеля С. Сейфулина, признанных на основе своих трудов политическими лидерами, государственными деятелями, проводя политические дискуссии демократически-просветительской, просветительно-революционной направленности. До сих пор изучение языка политических лидеров не проводилось. Деятельность лидеров изучена только на основе их трудов.

Актуальность нашего исследования заключается в изучении политической языковой личности общественных деятелей, живших в казахском обществе в рамках политического дискурса, формирование политической языковой личности на основе лозунгов, докладов, публицистических статей общественно-политического содержания с использованием стилизованных структур и видов троп художественно-политического образа в языке.

Практическая значимость выводов, сформулированных в статье, актуальна для лингвистов, алашведов, литературоведов и других читателей.

Ключевые слова. Политический дискурс, политическая коммуникация, политическая лексика, политический лидер, общественный деятель, государственный деятель.

A.A. Soltanbekova^{1*}, M.S. Zholshaeva², J.B. Satkenova³, R.B. Ramazanov³

¹Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan;

²S. Demirel University, Almaty, Kazakhstan;

³Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: madina-258@mail.ru

SEMANTIC FEATURES OF POLITICAL VOCABULARY IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The paper defines all the linguistic means denoting political vocabulary. Linguistic concepts such as "political communication", and "political discourse" are considered, and several linguistic units that express them are defined. It is established that language and politics are not considered separately from each other, the analysis of the political system in Kazakhstan of various natures using the language, positions, and statements of public and state figures, and political leaders should be carried out at the junction of political, philological and linguistic research.

A number of basic terms and methods covering the main problems of political linguistics are defined, and an explanation is given for each. In Kazakh society, the place of Alash leaders and activist S. Seifulin in the political discourse is characterized, and recognized based on their works by political leaders, and statesmen, conducting political discussions of a democratic-educational, educational-revolutionary orientation. So far, the language of political leaders has not been studied and cognitively studied only on the basis of their works.

The relevance of our research lies in the study of the political linguistic personality of public figures who lived in Kazakh society within the framework of political discourse, the formation of a political linguistic personality based on slogans, reports, journalistic articles of socio-political content using stylistic structures and types of tropes of the artistic and political image in the language.

The practical significance of the conclusions formulated in the paper is relevant for linguists, Alash scholars, literary critics, and other readers.

Keywords: political discourse, political communication, political vocabulary, political leader, public figure, statesman.

Кіріспе

Тіл мен саясат – бір-бірімен тығыз байланысты құбылыстар. Саяси қайраткерлер жүзеге асыратын билік көбінесе олардың тілді қаншалықты кәсіби қолдануына байланысты, өйткені тіл де билікті жүзеге асырудың құралы болып табылады. Саясаткер адресатқа өз ойларын, саяси ұстанымын жеткізу үшін қажетті сөздер мен сөз тіркестерін тандай білуі керек. Р.Водактың пікірінше, «тіл билікке ие адамдар оны пайдаланған кезде ғана билікке ие болады; тілдің өзі билікке ие емес» - дейді. Тіл мен саясат арасында тығыз екіжақты байланыс бар. Саясаттың айрықша белгілерінің бірі-оның дискурсивті сипаты. Кез келген саяси мәні бар әрекеттердің көпшілігі сөйлеу (речь) арқылы жүзеге асады. Сөйлеу дегеніміз не? Тіл мен сөйлеудің немесе сөз бен сөйлеудің айырмашылығы бар ма? Сонымен, тіл – бұл таңбалар мен емле-ережелердің жүйесі және мағыналы ойдың сыртқа шығу жолы. Ал сөйлеу – бұл әрекет, белгілі бір ақпаратты беруде туындайтын үдеріс. Кез келген әрекеттің өнімі немесе нәтижесі болады. Сөйлеу әрекетінің мұндай өнімі (ауызша немесе жазбаша) мәтін болып табылады. Мәтіннің мазмұны, оның дизайны, оған кіретін сөздер мен өрнектер әртүрлі болуы мүмкін. Белгілі бір мәтіннің мазмұны, оның рәсімделуі, мәтінді құрайтын тілдік бірліктердің эмоциялық бояуы анық, лексикасының бөлек болуы қарым-қатынастағы әлеуметтік жағдайға, сөйлеу әрекетін тудыратын ортаның басқа болуы, коммуниканттардың ерекше кәсіби тұлғасы, мәтін авторының ниеті, қалауы секілді сыртқы/ішкі факторлар әсер етеді. Мысалы, жұмыста өзіңді кәсіби түрде жинақы, ұстамды ұстайсың, ал отбасылық мерекелерде, отырыстарда өзіңді еркін, бос ұстайсың. Нақты жағдайдағы сөйлеу әрекетінің ерекшелігіне байланысты мәтіннің мазмұны мен формасының сыртқы факторларға тәуелділігі дискурс болып табылады. Басқаша айтқанда, дискурс – бұл автордың шындықтың көрінісі ретінде сөйлеу, сол шындықтың тілі. Бұл айырмашылықтар тек дискурс аясында, яғни кәсіби немесе саяси қызметке байланысты байқалады.

Мақаланың мақсаты саяси лексиканы танытатын негізгі теориялық ұғымдардың семантикалық ерекшелігін анықтау. Қазақ қоғамындағы саяси лидер, қоғам қайраткері, мемлекет қайраткері ретінде танылған тұлғалардың саяси тіліндегі ерекшеліктерді мысал арқылы қарастыру, осымен байланысты саяси тұлғаның бірі саналатын С.Сейфуллиннің бір шығармасы арқылы саяси эмоционалды-экспрессивті мағынаны білдіретін тілдік құралдар қатары қарастырылады.

Материал және әдістер

Зерттеу жұмысының дереккөзі ретінде 2007 жылы жарық көрген саяси түсіндірме сөздік пен С.Сейфуллиннің 1923 жылы «Еңбекші қазақ» газетіне шыққан саяси мазмұндағы мақалалары басшылыққа алынды. Сөздіктегі негізгі саяси әрекетті білдіретін тілдік сипаттағы терминдер қатары мен түрлі ғылыми еңбектердегі саяси ұғымдар бір-бірімен салыстырыла отырып талданады, анықтамалары түсіндіріледі. Мақалада сипаттамалы әдіс, құрылымдық әдістері, салыстырмалы-тарихи әдіс, салыстыру, жинақтау, қорыту тәсілдері қолданылады.

Әдебиетке шолу

Мақаланы жазу барысында қазақ және шетел ғалымдарының еңбектері сараланды. Саяси лексиканы орыс тіл білімінде (В.Н. Киселев, 2002), (Н.А. Купина, 2016), (В.И.Максимов, 2008), (Т.Б.Крючкова, 2017), А.П. Чудинов (2003) т.б. секілді ғалымдар зерттеді. Ал қазақ тіл білімінде саяси лексиканы қоғаммен байланыстыра зерттеу жүргізген профессор Б.Момынованың ««Қазақ» газетіндегі қоғамдық-саяси лексика» атты еңбегінде «Қоғамда болып жатқан әлеуметтік, саяси, экономикалық т.б. өзгерістердің айнасы – қоғамдық саяси лексика замана тынысын дәл танытады» - деген еді (Б. Момынова, 2022).

Тілдегі дискурстың мәтіннен тыс қарастырылмайтындығын (Г.Бүркітбаева, 2005), ал дискурсты әлеуметтік-мәдени, саяси, психолінгвистикалық аясы кең сөйлеуге қатысатын субъектілердің арасындағы коммуникация негізінде құралған мәтіндерді қарастырғанда қолданылатындығын (С.Н. Генералова, 2010) айтқан ғалымдардың еңбектерінен көреміз. Дискурсты синтаксис аясында қараған отандық ғалымның зерттеулерінде (Б. Шалабай, 2015) дискурста мынандай анықтама береді: «Ол өзінше ерекше грамматикасы, ерекше лексиконы, өзіндік сөз қолданымы, семантикасы бар мәтін түрінде өмір сүреді; яғни ол – ерекше әлем, кез келген дискурстың өз әлемі бар» екендігін айтады.

Нәтижелер және талқылау

Кез келген сөйлеу мәтіні ойдың вербализациясы (дауыстық) болып табылады. Сөйлеу – бұл ойды ретке келтіру, сыртқа шығару, әңгімелесушіге, тындаушыға, оқырманға ұсыну. Мысалы, саясаткер жазушыға қарағанда басқаша ойлайды, техника саласының маманының ойлауы заңгердің ойлауынан өзгеше және т. б. Рас, бұл айырмашылықтар тек дискурс аясында, яғни кәсіби немесе саяси қызметке байланысты байқалады. Тіл білімінде дискурстың екі түрі сипатталады: персоналды, институционалды. Персоналды дискурс адамның күнделікті өмірімен, оның әлеуметтік жағдайымен, жеке тәжірибесімен, тәрбиесімен, білімімен, мәртебесімен байланысты. Белгілі бір мәтін құрастыруда немесе кейбір түсініктемелерге жауап беру адамның кәсіби тәжірибесіне ғана қатысты емес, сонымен қатар жеке, өмірлік, мінез-құлық, эмоционалдық жағдайды көрсетеді. Мұның бәрі мәтінде көрінетін жеке дискурсты құрайды. Көбінесе адамдар бір-бірін түсінбей жатады, өйткені олар әртүрлі дискурстар кеңістігінде өмір сүреді. Институционалды дискурс қоғаммен байланысты құрылады. Оның өзіндік жанрлары да көп: саяси, заңды, әскери, педагогикалық, ғылыми, әдеби, этникалық, діни, спорттық. Мұндай жанрдағы дискурстар нақты бір қарым-қатынас ортасында пайда болады, қалыптасады: мұғалім мен оқушы, дәрігер мен науқас, спортшы мен бапкер т.б. Бірақ жанрлардың ерекшелігі мәтіннен де көрініс табады, ауызша мәтіндерде, мысалы, конференцияда, митингіде, жиналыста, сондай-ақ жазбаша мәтін-мақала, кітап, роман, шолу және т. б.

Біздің зерттеу нысанымыз – саяси дискурс. Саяси лингвистиканың зерттеу пәні дискурс болып табылады. Дискурс дегеніміз – мәтінді әртүрлі қырынан мәтін прагматикасы, қатысымдық қырынан талдау. Дискурс мәтіннен тыс қарастырылмайды. Дискурсты әлеуметтік-мәдени, саяси, психолінгвистикалық аясы кең сөйлеуге қатысатын субъектілердің арасындағы коммуникация негізінде құралған мәтіндерді қарастырғанда қолданылады. Дискурс сөйлеу нәтижесінде жүзеге асатын тілдік құрал. Сөйлеушінің ықпалы, өзіндік іс-әрекеттері, таным-түсініктері, эмоциясы көрініс табады.

Discours – француз тілінде сөйлеу дегенді білдіреді. Ю.С. Степановтың анықтамасы бойынша, дискурс – тілдегі тіл, бірақ ерекше әлеуметтік құбылыс ретінде түсінілетін тіл. Ол өзінше ерекше грамматикасы, ерекше лексиконы, өзіндік сөз қолданымы, семантикасы бар мәтін түрінде өмір сүреді; яғни ол – ерекше әлем, кез келген дискурстың өз әлемі бар. «Тіл – рухтың үйі» деген тезисті дәл осы дискурс дәлелдейді» (Б.Шалабай). Мәтін мен дискурс бірі-бірін толықтырып отырады.

Бірақ дискурстың әлеуеті күштірек әрі кең. Онда сөйлеуді жүзеге асыратын коммуниканттар жағдаятқа қатысты қатысымдық сипат алады. Адамға қатысты қолданылатын когнитивті талдау әдісінің нәтижесінде дискурсивті талдау әдісі қарқынды даму үстінде. Яғни дискурсты тілден тыс әлеуметтік, мәдени, танымдық аспектілер аясында зерттеу, адамға қатысты танымдық жүйе шеңберінде қарастыру.

Тіл мен саясаттың өзара байланысы, ең алдымен, кез келген саяси жүйенің жұмыс істеуі коммуникациясыз жүзеге аспайтыны белгілі. Осыны ескере отырып, Қазақстандағы саяси жүйені, саясатты жүргізіп отырған қоғам мен мемлекет қайраткерлерінің, саяси лидерлердің ұстанымын, сөздерін талдау саяси, филологиялық және лингвистикалық зерттеулердің тоғысында жүргізілуі қажет екені түсінікті. Белгілі бір саяси көшбасшының немесе мемлекет қайраткерінің сөзін талдауда, саяси жүйесін түсінуде семантика, синтаксис, прагматика секілді тілдің салалары тұрғысынан қарастырамыз. Саяси коммуникациядағы лидерлердің тілін тереңірек ұғыну үшін прагматиканың әдіс-тәсілін қолданамыз. Кез келген белгі үш өлшемді кеңістікте жұмыс істейді, оның өлшемдері синтактика (синтаксис), семантика және прагматика болып табылады.

Бүгінгі таңда саясаттың әлеуметтік маңызы өте жоғары. Біздің еліміздің басқа мемлекеттермен саяси қатынастарының орнығуы, саяси шешімдердің біздің өмірімізге әсер ету дәрежесі – мұның бәрі саясат туралы ойлануға мәжбүр етеді. Саясат туралы БАҚ беттерінен, теледидардан, әлеуметтік желілердің хабардар болып отырамыз. Кез келген дәуірдің қоғам белсендісі, қоғам қайраткері, саясаткер, мемлекет қайраткері өзінің сөзінің, көзқарасын, ұстанымын газет-журналдар арқылы яғни баспасөз беттеріне жариялап, халыққа жеткізіп отырған. XX ғасырдың басында «Қазақ», «Дала уалаяты», «Тіршілік», «Қызыл Қазақстан» т.б. жарық көріп отырған газеттер арқылы халықтың мұң-мұқтажын, әлеуметтік жағдайын, қоғамдағы орнын сипаттайды. *XX ғасырдың басында саяси сөйлеу мәселесі ең алдымен публицистикада, төңкерістік, либералдық және консервативті көзқарастарды жақтаушылар арасындағы өткір саяси пікірталастар көрініс тапқан газеттерде қозғалды.* Ал қазіргі таңда бұл газеттерді «Егемен Қазақстан», «Жас алаш» сияқты газеттер алмастырды. Аты аталған баспа беттерінде елбасымыздың жолдаулары жарияланған болатын. Мемлекет қайраткерлерінің шаршы топта айтқан сөздері, жиындарды жасаған баяндамалары жарық көріп келеді. Сол арқылы қарапайым халық оқып-біліп таныса алады. Саясаттан хабардар болып отыру, еліміздегі ішкі-сыртқы мемлекеттік мәселелерді қадағалап отыратын саясаткерлер бар. Тек саясаткерлер емес кез келген азамат ел ішіндегі мемлекеттік маңызы бар істерден хабардар болып отыру керек. Әлеуметтік желі, БАҚ құралдары – радио-телевидение қоғам мен халық арасындағы алтын көпір, барлық ақпаратты жеткізуші қоғамдық-саяси құрал.

Саяси лингвистика – тіл білімінің қарқынды дамып келе жатқан бағыттарының бірі. Әлемде, қоғамда болып жатқан саяси іс-әрекеттердің тілдегі көрінісі БАҚ, әлеуметтік желі арқылы елдің назарын қатты аудару үстінде. Саясат белгілі бір қозғалған саяси мәселелердің шешімін шығарса, ал саяси дискурс саяси мәселені тілдік тұрғыдан саралап, талқылап, адресант пен адресаттың эмоциясын белгілі бір тілдік құралдар арқылы танытады. Саясаттың тілдегі көрінісі саяси лингвистика, саяси дикурс, саяси коммуникацияда орын алады. Саяси лингвистика бағыты "саяси коммуникацияны" зерттеумен айналысады, түрлі көзқарастағы саяси қатынастардың байланысын, саяси іс-әрекетті жүзеге асыратын субъектілердің тіл мен ойлаудағы коммуникациясын зерттейді. Қоғамдағы этнография, мәдениеттану, психология, әлеуметтану, саясаттану, сияқты ғылымдардың тоғысында қалыптасты. Саяси лингвистика саяси коммуникация арқылы дамиды, саяси коммуникацияның тетіктерін дұрыс түсініп, жүзеге асыру үшін когнитивті, функционалды лингвистика, стилистика, әлеуметтік лингвистика, прагматика, мәтін лингвистика секілді ғылым салаларының жетістіктерін пайдалану қажет. Қазірге дейін саяси лингвистиканың бірыңғай теориялық негізі, терминологиясы, әдістемесі жоқ. Бірақ зерттеушілер нысанға алған зерттеу материалын жүйелі түрде қарастыру үшін арқау болатын терминдер мен зерттеу әдістерін өздері негіздеп ала алады. Саяси лингвистиканың басты мәселелерін қамтитын негізгі терминдер мен әдістер қатары:

- саяси әлемнің тілдік бейнесі немесе менталды кеңістіктегі саяси концептілер, құндылық, саяси дискурстағы өзгермейтін ұғымдар;

- саяси дискурспен байланысты саяси коммуникация, ондағы тактика мен стратегия мәселелері, саяси сөйлеу жанрлары, саяси метафоралар мен фразеологизмдер, саяси орта мен оның деңгейі, саяси мәтін, саясат тілі мен саяси сөйлеу түрлері. Саяси лидер, мемлекет қайраткерінің айырмашылығы, олардың саясатта қолданылатын тілдік бірліктер қатары.

Саяси әлемнің тілдік бейнесі – тілдік коммуникацияның саяси саласына және саяси дискурсқа қатысты психикалық бірліктердің күрделі бірлестігі. Бұл бірліктер саяси дискурсқа белгілі бір ерекшеліктер береді.

Тарихи процестер мен құбылыстар іс жүзінде кез келген қызмет саласы біраз уақытқа «саяси» бола алатындығын көрсетеді. Саяси әлемнің тілдік бейнесін келесі бірліктер құрайды:

1. Саяси концептілер. Тіл білімінде концепт бұл сөзбен (фразеологизм мен метафора, метонимия тағы басқа тілдік бірліктер қатары т.б.) бейнеленетін, тілмен берілетін сана бірлігі (ментальді бірлік). Концептінің мазмұны сөздің (терминнің) осы концептісін білдіретін мазмұнға қарағанда едәуір кең, өйткені концептінің мазмұнына тек концептуалды ғана емес, сонымен қатар эмоционалды, құндылық, мәдени-тарихи және бейнелі компоненттер кіреді.

Концепт сөз мазмұнының барлық байлығын және белгілі бір мәдениеттің, ұлт өкілінің құбылысты және оның қасиеттерін, белгілерін, байланыстары мен бағалаулар алуан түрлілігін сипаттауға құрылған.

2. Менталды сфералар немесе менталды өрістер. Саяси әлемнің тілдік бейнесін құрайтын концептілер саяси өмірдің әртүрлі салаларына қатысты болуы мүмкін. Қоғамда саясат ішкі және сыртқы саясат болып екі түрге бөлінеді. Сыртқы саясатқа саяси әлемнің тілдік «қартасы», халықтарымен қоныстанған шетелдегі мемлекеттердің сұлбасы, діни, нәсілдік және әлеуметтік-мәдени белгілері бойынша жаһандық бірлестіктер жатады. Ал саяси әлемнің тілдік бейнесін анықтайтын, тілдік тұрғыдан түсіндіретін шеткері аймақта орналасқан менталды өрістерге саяси лидерлер, мемлекет, қоғам қайраткерлерінің сөздері, саяси партиялар мен ұйымдар, саяси көшбасшылар мен белсенділер, азаматтар, сайлаушылар және т. б.), "мемлекеттік органдар" (федералды және аймақтық, өкілді, атқарушы және сот), "саяси күрес және оның формалары" (митингілер, демонстрациялар, сайлау және т. б.), "саяси үгіт" және т. б.

3. Саяси дискурстағы стереотиптер. "Стереотип" ұғымы қазіргі уақытта саяси лингвистикада кеңінен қолданылады. Стереотип – бұл тұрақтылық пен эмоционалды бояумен сипатталатын саяси құбылыстың сызбалық және стандартты көрінісі.

Стереотиптер әлеуметтік жағдайлар мен алдыңғы тәжірибелердің әсерінен қалыптасады. Әр елдің өмір сүру ортасына, салтына, саласына байланысты (жалпы ұлт, белгілі бір партияның мүшелері, кәсіби немесе басқа қоғам өкілдері және т.б.) ұлттық, партиялық, әлеуметтік, топтық және жеке стереотиптерді ажыратылады. Мысалы қазақ – қонақжай, момын халық, қытайлар еңбекқор, итальяндықтар ашуланшақ сияқты түрлі халықтардың өмір сүру салты мен менталитетіне байланысты белгі бір ұғым стереотип қалыптасады.

4. Саяси дискурстағы негізгі құндылықтар. Жеке адамның, қоғамның немесе тұтастай алғанда ұлттың саяси санасы негізінен ұлттық, мәдени құндылықтарды қалай қабылданғанына байланысты анықталады. Қоғам мүшелеріне мәдени болсын басқа да қажетті ұлттық құндылықтарды әлеуметтендіру және тарату – бұқаралық коммуникацияның негізгі қызметтерінің бірі.

Саяси лингвистиканың негізін қалап, зерттеу жүргізіп жүрген ғалымдар саяси құндылықтарды бірнеше жікке топтайды:

- жоғары құндылықтар – адам, адамзат;
- материалдық құндылықтар – адамзаттың өмір сүруіне және оның көбейіп, дамуына қажетті табиғи ресурстар, еңбек, құралдар мен еңбек өнімдері;

- рухани өмір мен мәдениеттің құндылықтары-рухани қажеттіліктерді қанағаттандыруға арналған ғылыми ілім, діни сенім, философиялық, адамгершілік, эстетикалық және басқа да идеялар.

- саяси құндылықтар – бостандық, демократия, адам құқықтары, ұлт құқықтары және т. б.

- мемлекеттік бастамаларды нығайту, дамыту, құқықтық қоғам құру, Қазақстанның тыныштығын, тәуелсіздігін қорғау.

Саяси мәдениеттің нормативтік-бағалау элементі белгілі бір қоғамға, белгілі бір әлеуметтік топқа, жеке адамға тән саяси құндылықтарды, нормаларды, мақсаттарды, идеяларды

қалыптастырады. Тұрақты құндылық бағдарларының мазмұны мен бағыты жеке адамның, топтың, қоғамның өміріндегі саяси құбылыстардың орнын анықтайды.

Тәуелсіздігіміз нығайып, еліміздің әлемдік тарихи және саяси аренада орны айқындалып, қаншама қантөгіс, тіл үшін, ұлт үшін аянбай еңбек етіп, қазақ халқының бостандығы үшін күрескен Алаш қайраткерлері мен XX ғасырдың басы мен ортасында өмір сүрген саяси лидерлердің саяси қызметі мен қоғамдық-әлеуметтік саяси көзқарастары мен ұранды сөздерін, ғылыми саяси еңбектерінің маңызын зерттеу, саяси дискурс аясында жан-жақты саралана зерттеу, сөз қозғау енді ғана қолға алынып жатыр.

Алаш қайраткерлері демократиялық ағартушылық бағытты ұстанды, олар ұлттық саяси күш ретінде Алаш үкіметін құрып, тәуелсіз мемлекет болудың жолдарын іздеп, қазақ ұлтының қамын жеп, жарқын болашағы үшін күресті. Алаш қайраткерлері сол кездегі Ресей демократтарымен йық тіресіп, тәуелсіздік жолында аянбай еңбек еткен Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Тұрар Рұсқұлов, Халел Досмұхамедов, Смағұл Садуақасов, Сұлтанбек Қожанов, Мұхамеджан Тынышбаев, Мұстафа Шоқай, т.б. болды. XX ғасыр басындағы саяси процес лидерлердің арнайы саяси дискурс аясында жазылған ұранды сөздері, баяндамалары аз болғанымен, саяси лидерлердің көзқарастарын анықтай, айғақтайтын арнайы зерттеу еңбектері жоқ. Ғылыми еңбектері, әдеби шығармалары арқылы демократиялық мәндегі ұлттың тең құқықтық, халықтың мәдениетін көтеру, отаршылдардың жер мен суды тартып алуына наразылық білдіру сияқты әлеуметтік-саяси мәні бар мәселелерді көтерді. Яғни тіл айналасында өтетін съез-жиындарды баяндама жасап, қолдарына қалам алып, демократиялық ағартушылық бағыт негізінде саяси-әлеуметтік көзқарастарын білдіріп, «Оян қазақ», «Тіл-құрал», «Маса» секілді саяси мәні бар еңбектерінен сол кездің өзінде ірі саяси іс-қимылдарға барғанын көреміз. Тілдің өзі саясат. Екеуі егіз ұғым. Қоғамдағы саяси әрекеттер тілдегі саяси дискурс, саяси мәтін, саяси лексика арқылы жүзеге асады. Сондықтан саясатты тілден бөлек қарауға болмайды.

Алаш қайраткерлері патша үкіметіне қолдарына қару алып шықпаса да тәуелсіздік жолында ашық майданға шықты. Алғаш қазақ әліпбиінің негізін салды. Тілдің мәртебесін жоғары көтерді, тілдің дамуына зор үлес қосты. Олар демократиялық ағартушылық бағыт негізінде күрессе, С.Сейфуллин бастаған қоғам, мемлекет қайраткерлері, ақын-жазушылар ел билеушілерінің қатарынан табылып, өз заманында кеңес үкіметін қатты қолдаған. Қоғам қайраткері ретінде танылған Сәкен Сейфуллин үздіксіз жарық көріп тұрған мақалаларында саяси идеологияның басым тұстарын анық көрсете білді. Мақала төңірегінде ғана жазып қойған жоқ, сөзін іске асырып, қазақ халқының саяси-әлеуметтік жағдайын жақсарту жолында қаншама жұмыстар атқарды.

Сәкен (Сәдуақас) Сейфуллин (1894-1938) – социалистік төңкеріске тікелей қатысып, қоғамдық-саяси мәселелермен ресми түрде айналысып, қазақ тілінің қарыштап дамуына, ұлт мәселесімен тікелей айналысқан кеңестік биліктің Қазақстандағы жүргізген реформаларының жүзеге асырылуына тікелей қарсы шығып, мемлекет істерімен айналысқан қазақ ақыны. Оның өмірі күреске толы болды. Әр жылдары түрлі мемлекеттік лауызымдарда қызмет атқарды. Ағартушы-революциялық бағыт негізінде саяси әрекеттер жүргізді. 28 жасында Сәкен Сейфуллин Кеңестің III съезінде Кеңестің халық комиссариатының төрағасы болып тағайындалды. КХК төрағасының лауазымы қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Премьер-министрдің лауазымымен пара-пар еді. Бұл лауазымда Сәкен Сейфуллин «қырғыз» емес «қазақ» атын қайтару мен қазақ тілін мемлекеттік тіл болып жариялау үшін аянбай күрескен.

Сейфуллиннің әр жылдары газет беттерінде («Тіршілік», «Қызыл Қазақстан», «Еңбекші қазақ») жарық көрген саяси мазмұндағы мақалалары күреске толы. Әр мақаласында халықты оқуға, ауызбірлікке, жұдырықтай жұмылып байларға қарсы үндеуі, «қазақ тілінде сөйлеу қажет», «керек» деген ұранды сөздерді көптеп қолданады. 1923 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде жариялаған *«Қазіргі уақытта Қазақстанның әр жерінде Кеңес сайлауы басталып жатыр»* атты мақаласында тіл жанашырының, қоғам қайраткерінің сөздік қорында «қажет», «керек» деген жақсылыққа, ауызбірлікке, оқуға шақыратын ұранды сөздері модаль сөздерден жасалған. Сәкен Сейфуллиннің саяси мәтінге құрылған еңбектерінде «ағайын», «халайық», «азамматтар», «жолдастар» деген саяси қаратпа сөздер көп кездеспейді. Сонымен қатар шындық болмыстағы заттар мен құбылыстарды әсерлеп, құбылта, эмоционалды сипатта әсерлі қолданыстар қатарын кездестіреміз. Мысалы, өшпенділікке толы эмоционалды жағдайын көрсетіп тұрған, мысқылдап әшкерелеуші реңге ие т.б.

құралдар қатары Сейфуллиннің қоғамдық-саяси мазмұндағы публицистикасында көп кездеседі. Мұндай стильдік ерекшелікті танытатын құралдарды перифраздар дейміз. Мысалы: «*арамтамақ сұмдар*», «*арамтамақ қулар*», «*жуан жұдырықтар*», «*байлардың шаибауын көтеруші үкімет*», «*залым байлар*», «*байлардың құйыршықтары*» сынды авторлық перифраздарды ұтымды қолданғанын көреміз. Яғни қоғам қайраткерінің саяси тілдік тұлғасын танытатын осындай стильдік құрылымдар арқылы халықтың мақсат-мүддесін толық сезініп, қорғай білетін, бойына саяси қайраткерге лайықты қасиеттерді жия білген адам болғанын көруге болады. Байлардың дәурені бітті, енді олар «*Кеңес үкіметі байға һәм зәлімге енді ерік беретін шығар*» деген ескі көзқарастарынан, еңбекшіл тапқа, халыққа қысым көрсете алмайтындығын, байлардың дәурені өткендігін, бұрынғы сайлауларда орын алған алдау, арбауға жол берілмейтінідігін, «*Кеңес үкіметі байлардың һәм ол байлардың шашбауларын көтерушілердің үкіметі емес, Кеңес үкіметі — кедейлердің, еңбекшілердің үкіметі*» екенін айтып, енді байларға орын жоқ, еңбекшіл таптың құқығын қорғайтын, халықтың байлардан қорықпай, сайлауға халық арасынан өз сенімді адамдарын ұсынуға болатындығын айтқан бұл мақаласы кеңес үкіметі енді байлардың сайлануына, жергілікті исполкомдардағы қызметкерлердің әділ жұмыс істейтіндігін қадағалап отыратындығын, «*Қазақтың еңбекшіл табы байлардан баяғыда бір қорқып қалғандықтан, әлі ол байлардан бұға берсе, еш уақытта онан соң теңдік, бостандық ала алмағаны, көп уақытқа шейін көздері ашылмағаны*». *Бай бір жеңіп кетсе, енді болмас деп отырып қалмай, дауам байлармен һәм олардың құйыршықтарымен аянбай күресе беру керек. Ақырында бай жеңбейді, ақырында еңбекшіл тап жеңеді! Бірте-бірте қырдағы қулардың да үндері өшпек. Мұны олар білуі керек еді. «Күшігім» деген сайын ұяттан безбей, құйрықтарын қысып ұстаулары керек еді. Міне, осының бәрі биылғы Кеңес сайлауында қатты есте болуы керек.* - деген саяси мәні бар ұранды сөздерімен халықты қорықпауға шақырды. С.Сейфуллин тек ұрандап қана қойған жоқ, сонымен қатар сол жылы ҚАКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы лауазымда отырып, «байшылықтың», «ұлтшылықтың» көрінісі, коммунистік идеяға жат деп бағалап, іске көшеді.

Сонымен қатар Сейфуллиннің тілінде көркемдегіш құрал қатарында саналатын троптың түрі метонимияны да кездестіреміз. Метонимия-саяси және публицистикалық мәтіндерде қолданылатын экспрессивтіліктің маңызды құралдарының бірі. Егер қайраткер метонимиялық өрнектерді қолданбаса, онда сөйлеген сөзі халыққа дұрыс жетпеуі мүмкін, халықтың ойын, көзқарасын өзгерте дұрыс жолға бағыттай алмауы мүмкін. Сондықтан метонимияның бұл түрі Сейфуллиннің сөйлеген сөздерінде көптеп кездеседі. Мысалы: «*қулар*», «*арамтамақ сұмдар*», «*арамтамақ қулар*», «*жуан жұдырықтар*», «*залым байлар*», «*байлардың құйыршықтары*» деген тіркестер *-лар, -лер* көптік жалғауы арқылы жасалып бүтіннің бөлшегі ретіндегі жұмсалып тұр. Кекесін, өшпенділік, жақтырмаушылық сияқты саяси лидердің бір қыры саналатын осындай экспрессивті-эмоционалды тілдік бірліктердің қоғамдық-әлеуметтік жағдаят шеңберінде қолданылып тұрғандығы көреміз.

Әдебиттің көркемдегіш құралдары саналатын троптың түрлері тек көркем мәтіндерде ғана қолданылмайтындығын ескеру қажет. Саяси дискурста метафора, метонимия, теңеу, гипербола секілді саяси көркемдегіш құралдарсыз қайраткердің, саяси лидердің тілдік тұлғасы толыққанды анықталмас еді.

Қорытынды

Тіл білімінің жаңа бағыты саналатын саяси лингвистиканың зерттеу нысаны саяси дискурс, саяси коммуникацияға құрылған. Қазақ қоғамындағы белді-беделді қоғам қайраткерлерінің, саяси лидерлердің тілдік әлемін зерттеу енді қолға алынып жатыр. Бұрын-соңды тек ағартушы, ақын, публицист, қайраткер ретінде шығармалары жарық көріп, тек көркем мәтін тұрғысынан зерттеліп, қаралса, енді олардың саяси қырын, саяси тілдік әлемін саяси дискурс аясында зерттеу қолға алынды.

Саяси лингвистиканы айтпастан бұрын оның тілдік аясы саналатын саяси дидер, мемлекет қайраткері, қоғам қайраткері, саяси коммуникация, саяси дискурс, түрлі сипаттағы саяси көркемдегіш құралдар қатары (троптар, стилдік құрылымдар) анықталды. Белгілі бір саяси тұлғаның саяси әлемін тану мақсатында мысал ретінде С.Сейфуллиннің қоғамдық-саяси мазмұндағы бір мақаласы саяси дискурс аясында қарастырылды.

Мақала 2022-2024 жылдарға арналған «Саяси лидерлер мен мемлекет қайраткерлерінің тілі: ХХ ғ. басындағы Алашорда көсемдерінен тәуелсіздікке дейін (AP14872071) атты гранттық зерттеу жобасы аясында жазылды. Қажетті материалды жинап, жүйелеуді авторлар бірлесіп атқарды.

Әдебиеттер

- Кисилев В.Н. (2002) Политический слоган: проблемы семантической политики и коммуникативная техника: монография. Российская академия наук, Уральское отделение, Институт философии и права. – Екатеринбург, 2002. – 242 с.
- Купина Н.А. Купина Н.А. (2016) Политическая лингвистика / гл. ред. А. П. Чудинов ; ФГБОУ ВПО П50 «Урал. гос. пед. ун-т». – Екатеринбург, 2016. – Вып. 1 (55). – 213 с.
- Максимов В.И. (2008) Политические аспекты стратегии и тактики современного антисистемного движения. Электронный ресурс URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Maksimov_2008_4.pdf
- Крючкова Т. Б. (2017) Особенности формирования и развития общественно политической лексики и терминологии // Студенческая библиотека онлайн. // <http://studbooks.net/> Дата доступа 13.01.2017
- Чудинов А. П. (2003) Политическая лингвистика. — Екатеринбург: Уральский гуманитарный институт, 2003. — 194 с.
- Момынова Б. (2022) «Қазақ» газеті (1913-1918): әліпби, емле ерекшеліктері және лексика-грамматикасы. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2022. – 256 б.
- Бүркітбаева Г. (2005) Деловой дискурс. Онтология и жанры – Алматы, Ғылым, 2005. – 235 б.
- Генералова С. Н. (2010) «Понятие «политический дискурс» в лингвокультурологической парадигме.» Вестник ЛГУ им. А. С. Пушкина. 5 (1), 2010: 95–101.
- Шалабай Б. (2015) Мәтінді стилистикалық талдаудың әдістемесі. // Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 2015. №2. – 326-330 бб.

References

- Kisilev V. N. (2002) Politicheskij slogan: problemy semanticheskoy politiki i kommunikativnaja tehnika: monografija. [Political slogan : problems of semantic politics and communicative techniques: monograph. Russian Academy of science, Ural Branch, Institute of philosophy and practice]. - Yekaterinburg, 2002. – 242 PP.
- Kupina N. A. Kupina N. A. (2016) Politicheskaja lingvistika [Political linguistics] / GL. Ed. A. P. Chudinov; FGBOU VPO P50 "Ural. Gos. PED. UN-t". – Yekaterinburg, 2016. 1 (55). – 213 P.
- Maximov V. I. (2008) Politicheskije aspekty strategii i taktiki sovremennogo antisistemnogo dvizhenija. [Political aspects of strategy and tactics of modern anti-systemic development] Electronic resource URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Maksimov_2008_4.pdf
- Kryuchkova T. B. (2017) Osobennosti formirovaniya i razvitija obshhestvenn politicheskoy leksiki i terminologii [Identity formation and development of public political vocabulary and terminology] // Student library online. // <http://studbooks.net/> date dostupa 13.01.2017
- Chudinov A. P. (2003) Politicheskaja lingvistika. [Political linguistics] - Yekaterinburg: Uralsk humanitarian Institute, 2003 — 194 PP.
- Momynova B. (2022) «Qazaq» gazeti (1913-1918): alipbi, emle erekshelikteri zhane leksika-grammatikasy. [Newspaper "Kazakh" (1913-1918): alphabet, spelling features and vocabulary and grammar] - Almaty: publishing house "Kazakh Tili", 2022 – 256 P.
- Burkitbaeva G. (2005) Delovoj diskurs. Ontologija i zhanry [Delovoy discourse. Ontology and genre] - Almaty, Science, 2005 – 235 P.
- Generalova S. N. (2010) «Ponjatie «politicheskij diskurs» v lingvokul'turologicheskoy paradihme. ["Ponyati" political discourse " in the linguoculturological paradigm."What's the matter?" A. S. Pushkina] 5 (1), 2010: 95–101.
- Shalabay B. (2015) Matindi stilistikalyk taldaudyn adistemesi. [Methodology of stylistic analysis of the text] // Bulletin of Kokshetau State University named after sh.Ualikhanov. Philology Series, 2015. No. 2 – pp. 326-330.